

класаў, але будзе карысным для кожнага, хто хоча лепш ведаць родную мову. У слоўніку раскрываюцца значэнні прыназоўнікаў, тлумачацца складаныя граматычныя пытанні ўжывання прыназоўнікаў з тым ці іншым склонам. Акрамя таго, ёсць гісторыка-этымалагічныя даведкі, прыводзяцца ў патрэбных выпадках паралелі з рускай і ўкраінскай мовамі («ЛіМ»).

Якія значэнні выражаюцца пры дапамозе прыназоўнікаў у гэтым тэксце? Спытайце ў бібліятэцы названы слоўнік. Пагартайце яго, раскажыце пра слоўнікавыя артыкулы, якія вас найбольш зацікавілі.

§ 45. Вытворныя і невытворныя прыназоўнікі

Паводле паходжання прыназоўнікі падзяляюць на **невытворныя і вытворныя**.

Да **невытворных** адносяцца прыназоўнікі *а, аб, ад, акрамя, без, да, дзеля, для, з (са), за, к (ка), на, над (нада), па, пад (пада), пра, праз, пры, сярод, у (ва), цераз*. Службовую ролю гэтыя прыназоўнікі выконваюць са старажытных часоў. Паходжанне іх сёння цяжка ці зусім немагчыма растлумачыць.

Да **вытворных** адносяцца прыназоўнікі, якія паходзяць ад слоў іншых часцін мовы.

Ад **назоўнікаў** ва ўскосных склонах з далучэннем невытворных прыназоўнікаў і без іх утварыліся прыназоўнікі *за выключэннем, з выпадку, з мэтай, з прычыны, на працягу, на чале, пры дапамозе, у адпаведнасці з, у адрозненне ад, у выніку, у гонар, у час, у імя, у ролі, у параўнанні з, перад, кшталтам, шляхам, у напрамку да*.

Ад **прыслоўяў** паходзяць прыназоўнікі *абапал, блізка, збоку, зверху, міма, насуперак, насупраць, насустрач, паблізу, пасля, пасярод, скраю, спераду, уздоўж, уперак, услед і інш.*

Ад **дзеепрыслоўяў** паходзяць прыназоўнікі *выключаючы, дзякуючы, гледзячы па, нягледзячы на, пачынаючы ад, уключаючы і інш.*

Звярніце ўвагу!

Многія **вытворныя** прыназоўнікі часцей ужываюцца ў публіцыстычным, афіцыйным і навуковым стылях маўлення.

295. Прачытайце. Вызначце стыль і тып тэксту.

Бортніцтва

Гэты старадаўні лясны промысел быў пачатковай формай культурнага пчалярства. Развядзенне і ўтрыманне лясных пчол у штучных дуплах-борцях на тэрыторыі Беларусі вядома здаўна. На працягу стагоддзяў бортніцтва задавальняла патрэбы ўсходніх славян у мёдзе, воску, пропалісе*. З канца XVII стагоддзя ў выніку масавых высечак лясоў пачаўся заняпад промыслу, у XIX стагоддзі ён саступіў месца калоднаму і пасечнаму пчалярству («*Беларускі каляндар*»).

Выкарыстоўваючы матэрыял тэксту і фотаздымак, раскрыйце сэнс слоў *бортніцтва*, *бортнік*, *борць*.

Выпішыце з тэксту словазлучэнні з прыназоўнікамі. У дужках пазначце, якія значэнні выражаюць прыназоўнікі разам з залежнымі словамі. Абазначце вытворныя (**в**) і невытворныя (**н**) прыназоўнікі. Ад слоў якіх часцін мовы ўтварыліся вытворныя прыназоўнікі?

З вытворнымі прыназоўнікамі, што змешчаны ў рамцы, складзіце і запішыце сказы.

*нягледзячы на
на працягу
у выніку
у адпаведнасці з*

Звярніце ўвагу!

Каб адрозніць вытворны прыназоўнік ад слова адпаведнай самастойнай часціны мовы, можна выкарыстаць наступныя прыёмы:

1) прапусціць у словазлучэннях тыпу *працаваць на працягу года, знаходзіцца побач з домам, бегаць паблізу пляцоўкі* другое самастойнае слова (назоўнік або займеннік), і тады словазлучэнне згубіць сэнс, разбурыцца (*працаваць на працягу...*,

знаходзіцца побач з...) або зусім зменіцца значэнне выказвання: *бегаць паблізу*;

2) замяніць вытворны прыназоўнік сінанімічным невытворным: *знаходзіцца паблізу лагера — знаходзіцца каля лагера, спытацца наконт водпуску — спытацца пра водпуск*.

296. Выпішыце сказы, у якіх выдзеленыя словы з'яўляюцца прыназоўнікамі. Абазначце прыназоўнікі: невытворныя — **н**, вытворныя — **в**.

1. **Вакол** нічога не відаць было (*Г. Васілейская*). 2. **Вакол** дома ішла галерэя* на лёгкіх каменных арках (*У. Караткевіч*). 3. **Вакол** панавала цемра (*В. Вольскі*). 4. Як вядома, лягчэй за ўсё быць незаўважаным тады, калі **вакол** цябе народу многа (*Я. Майр*). 5. **Пасля** надышлі замаразкі (*М. Лынькоў*). 6. **Пасля** вячэры мы доўга размаўлялі з Колем (*М. Лужанін*). 7. **Побач** з хатай, прыкрываючы яе ад летняга сонца, красуецца высокая разложыстая груша (*Я. Колас*). 8. За старэйшымі братамі ехалі **побач**, нага да нагі, Павел і Алесь (*У. Караткевіч*).

- Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў 7-м сказе.
- Знайдзіце і выпішыце са сказаў назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў адзіночным ліку.

*галерэя
штосьці
калісьці
дзецьці*

297. Прачытайце тэкст. Дайце яму заглавак.

У чэрвені — першай палове ліпеня неба над нашай краінай не вельмі цікавае. Але пачынаючы ўжо са жніўня можна любвацца найпрыгажэйшай панарамай Млечнага Шляху. У небе над Беларуссю можна назіраць і паўночнае ззянне. Яно добра відаць тады, калі на Сонцы адбываюцца ўспышкі. Праўда, у выніку асаблівай зроку мы не бачым яго ва ўсёй красе. Але калі скарыстацца фотаапаратам, можна атрымаць выдатныя і вельмі відовішчныя здымкі.

У Беларусі можна бачыць і адну з самых таямнічых з'яў — серабрыстыя, або мезасферныя, аблокі. У адрозненне ад звычайных аблокаў серабрыстыя жывуць на фантастычнай вышыні

ў 80 кіламетраў. Паводле найбольш папулярнай версіі гэта пыл ад разбураных ледзяных метэарытаў*. Відаць з тэрыторыі Беларусі і загадкавы Марс (В. Бябеніна).

Выпішыце з тэксту словазлучэнні з прыназоўнікамі, размеркаваўшы іх у дзве групы: 1) з невытворнымі прыназоўнікамі; 2) з вытворнымі прыназоўнікамі.

- Выпішыце ўласныя назвы, ужытыя ў тэксце. Растлумачце іх правапіс. Якая з'ява, апісаная ў тэксце, перададзена на фотаздымку? Раскажыце пра яе, выкарыстоўваючы інфармацыю з тэксту і ўласны вопыт.
- Падрыхтуйце невялікае паведамленне на тэму «Зорнае неба над Беларуссю».

298. Прачытайце. Вызначце тып і стыль тэкстаў.

I. У беларускай мове прыназоўнік **на** ўжываецца з месным склонам залежнага слова для выражэння разнастайных значэнняў: прасторавых (*на палях і сенажацях*), часавых (*на вечарах*), аб'ектных (*сумаваць на родных*).

У рускай мове ў такіх выпадках прыназоўнік **по** ўжываецца з давальным склонам множнага ліку (*по равнінам*).

II. У спалучэнні з дзеясловамі руху *ісці, хадзіць, бегчы, ехаць, ляцець, пасылаць* для выражэння мэты залежнае слова ўжываецца з прыназоўнікам **на** і ставіцца ў вінавальным склоне: *ідзе на ваду, збегай на брыгадзіра, прыйшоў на цябе*.

Калі залежным словам з'яўляюцца назвы ягад (*брусніцы, чарніцы...*), само слова *ягады*, назвы грыбоў (*лісічкі, сыраежкі...*), само слова *грыбы*, слова *арэхі*, то гэтыя назоўнікі таксама ставяцца ў вінавальным склоне, але ўжываюцца з прыназоўнікам **у**: *пайшлі ў грыбы, ехаць у журавіны*.

У рускай мове...

III. Спалучэнні з прыназоўнікам **праз** у беларускай мове выражаюць прычынныя адносіны: *Праз цябе, дзявоцкая краса, слёзы кояцца, як буйная раса* (М. Багдановіч).

Прыназоўнік **праз** ужываецца таксама ў спалучэннях *пранікаць праз, прабівацца праз, праходзіць праз: Праз цёмныя фіранкі ледзь пранікала святло* (Я. Колас).

У рускай мове... (Паводле Ф. Янкоўскага).

Дапоўніце апошнія абзацы другога і трэцяга тэкстаў. Прывядзіце адпаведныя прыклады.

299. Прачытайце.

Скажу адно, што, можа, ніхто так не сумуе па цёплым слове з дому, як салдат. Яму тады тут і цяплей, і ўтульней, і радасней, ён адчувае, што ён не адзін (*Я. Скрыган*).

Якую асаблівасць ужывання прыназоўнікаў у беларускай мове ілюструе гэты тэкст?

- Вызначце сэнсава-стылістычную ролю прыслоўяў, ужытых у тэксце.

300. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і неабходныя прыназоўнікі. Абгрунтуйце свой выбар.

Чэрвеньскае сонца стаяла ў зеніце і пякло н..шчадна. Н..абходна было спяшацца. Мы ішлі сцежкамі, якія ведала я адна, — і ... лясы, і ... поле, і ... лузе, ... гэтых сцежках хіба выпадкова маглі прайсці людзі — ... грыбы ці ... ягады. Часцей увагуле і сцежкі ніякай не было, бо ўсё зарасло густой травой (*І. Шамякін*).

- Падкрэсліце прыслоўі як члены сказа, вызначце іх разрад.

§ 46. Прыназоўнікі простыя, складаныя і састаўныя, іх ужыванне і правапіс

Паводле будовы прыназоўнікі падзяляюцца на простыя, складаныя і састаўныя.

Простыя прыназоўнікі: *а, аб, ад, без, для, за, на, пад, перад, пры, шляхам, дзякуючы*.

Складаныя прыназоўнікі ўтварыліся з двух слоў: *з-за, з-пад, па-за, па-над, побач, замест, уздоўж*.

Састаўныя прыназоўнікі складаюцца з двух або некалькіх слоў: *у час заняткаў, поруч з дубкамі, у залежнасці ад надвор'я, нягледзячы на мароз, з выпадку адкрыцця, з нагоды юбілею, у канцы даклада.*

301. Прачытайце сказы. Назавіце вытворныя прыназоўнікі, вызначце іх паходжанне і будову.

1. Жыццё — даброта. Найвялікшая даброта, якая дадзена кожнаму, нягледзячы на ўвесь боль (*У. Караткевіч*). 2. Згодна з законамі выразнага чытання на месцы працяжніка пры вымаўленні робіцца паўза. 3. Вершаваная мова ў адрозненне ад пражанай з'яўляецца рытмічна ўпарадкаванай. 4. Алесь ішоў недзе пасярэдзіне працэсіі (*У. Караткевіч*). 5. Дзякуючы энтузіязму галоўнага балетмайстра ў тэатры склаўся прывабны для глядачоў і саміх выканаўцаў рэпертуар (*«ЛіМ»*).

- Падкрэсліце прыслоўі як члены сказа.

Знайдзіце ў тэксце словы, запазычаныя з іншых моў, раскрыйце іх лексічнае значэнне.

Прыназоўнікі пішуцца **асобна** ад тых слоў, перад якімі стаяць: *за зіму, у арміі, пры кабінце, з самай раніцы.*

Складаныя прыназоўнікі *з-за, з-над, з-пад, па-за, па-над, з-па-над, з-па-за* пішуцца праз злучок: *Апоўдні пад несціханы крык пёўняў з-за лесу выпаўзла густая блакітна-шэрая хмара* (А. Асіпенка).

А л е: прыназоўнік *паўз* пішацца злітна.

Прыназоўнікі *аб, перад, над, пад* перад займеннікам *мне* — *мною* пішуцца з дадатковым *а*: *аба мне, перада мною, нада мною.*

Замест прыназоўніка *ў* ужываецца яго варыянт *ва* перад словамі, якія пачынаюцца з *у*: *ва ўніверсітэце, ва ўсіх.*

Перад словамі, якія пачынаюцца спалучэннем зычных, першы з якіх *з, с, ш, ж, м*, замест прыназоўніка *з* вымаўляецца

і пішацца яго варыянт — *са: са мною, са школы, са знаёмым, са студыі.*

Састаўныя прыназоўнікі пішуцца ў два або тры словы: *з боку адміністрацыі, з мэтай укаранення, з выпадку адкрыцця, у выніку катастрофы*, у кірунку да плошчы, у час спаборніцтваў, нягледзячы на ўказанне.*

З а ў в а г а. Неабходна адрозніваць у тэксце састаўныя прыназоўнікі ад прыслоўяў, у якіх прыстаўка супадае з першай часткай прыназоўніка: *Турысты пайшлі ў бок лесу. — Заўважыўшы людзей, заяц скочыў убок.*

302. Спішыце сказы. Вызначце і графічна абазначце, у састаў якога члена сказа ўваходзяць прыназоўнікі. Вызначце паходжанне і будову вытворных прыназоўнікаў.

1. Навокал клуба выраслі густы вішняк і бэз. 2. З выпадку паспяховага заканчэння ўборкі калгаснікі ў клубе наладзілі вечар. 3. Снег выпаў у канцы лістапада. 4. Лыжнікі паволі ішлі сонечнай, адліжнай вуліцай у напрамку да клуба. 5. Насустрач лыжнікам з хат выбягалі дзеці, а за імі выходзілі і дарослыя^м. 6. У час сустрэчы з танкістамі Галі здалася, што яна з Максімам яшчэ раз спаткаецца. 7. Скрозь страляніну танкісты пачулі, як спявае мінамётчык. 8. Батальён з нагоды чаканай урачыстасці наладзіў святочны абед. 9. Максім прыехаў у Мінск напярэдадні першамайскага свята (*І. Грамовіч*).

- Выканайце сінтаксічны разбор складанага сказа (на выбар).

Ці можна з прапанаваных сказаў скласці тэкст? Адказ абгрунтуйце, выкарыстоўваючы табліцу на с. 9.

Складзіце ўласныя сказы, у якіх вытворныя прыназоўнікі ўжываліся б у ролі іншых часцін мовы.

303. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі, устаўляючы адпаведныя па сэнсе прыназоўнікі.

1. ... сосен бору, ... ялінкі бяжыць ручай такі маленькі, збярэш яго здаецца, у жменьку, а ён імчыцца (*у*) даль жывінкай,

кідаючы між лугу след (П. Броўка). 2. ... абрываю схіленай вярбе штось шэпчуць сарамлівыя купавы (П. Броўка). 3. ... плячэй дзядка (у) лясное люстэрка пазірала яліна (Я. Пархута). 4. ... зелянюткага моху вылазіла і ўзбягала (на) пахіленую вольху чарада апенек (Я. Пархута). 5. ... Белага гаю ўсю ноч ішоў першы прымаразак (Я. Пархута). 6. Жаваранак пырхнуў ... самых ног і на (не/ня) бачнай нітачцы^Ф пачаў церабіцца (у) гору (Я. Пархута). 7. ... самага лесу віецца Друць (Я. Пархута).

Д л я д а в е д к і: *па-над, з-над, з-за.*

304. Прачытайце. Вызначце адрасата і мэту напісання тэксту.

Глыбокі сімвалічны сэнс у карціне вядомага майстра Гаўрылы Вашчанкі «Нашчадкам». За сталом, засцеленым белым абрусам, сядзіць Скарына.^{сн} Ён глядзіць убок, нібыта кагосьці чакае. На стала ляжыць кніга. Жанчына ў намітцы* кладзе побач з кнігаю бохан свежавыпечанага хлеба. Хлеб і Кніга — госцю. Здаецца, зараз ён увойдзе ў хату і сядзе ў падрыхтаванае для яго крэсла. Хто ён? Беларус, наш сучаснік. Гэта нам пакінулі продкі Хлеб і Кнігу — Зямлю і Неба. Што застанецца пасля нас? Няўжо мы апошнія, хто разумее Скарынава слова без перакладу на якую-небудзь суседскую мову? (П. Васілеўскі).

Выпішыце з тэксту словазлучэнні з прыназоўнікамі. Вызначце будову і паходжанне прыназоўнікаў.

Вымаўляй: *сусé[цк]ую.*
Пішы: *суседскую.*

305. Спішыце. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Зрабіце марфалагічны разбор двух прыназоўнікаў вусна, а двух (на выбар) — пісьмова.

1. Сярод жыта, за ўзгоркам, гаманілі два галасы (М. Гарэцкі).
2. Рака бліснула з-за кустоў шырокай іскрыстай гладдзю трохі

спалохаўшы мяне асляпіўшы і зачараваўшы (*І. Шамякін*).
3. Ельнік скончыўся раптоўна адкрыўшы чыстую прастору поля пасярод якога на пагорку стаяла вялікая груша (*А. Кудравец*).
4. Стаіць ля Карэлічаў жыта сцяной шыршына цвіце каля Мірскага замка да брацкай магілы ідзе партызанка^{сн} (*П. Панчанка*).
5. Збіраюцца ў пушчы былыя салдаты — на свята, здабытае некалі свята (*Э. Агняцвет*). 6. На вакзальнай плошчы, у трамваі, паблізу мяне сеў чалавек (*Я. Скрыган*). 7. Абапал Бярозы лугі і лугі... (*А. Ставер*).

306. Прачытайце. Вызначце адрасата і стыль тэксту.

Пішам і гаворым часам: пасмяяўся над ім; жаніўся на ёй; дзякую вас; прабачце мяне; адкрыў кнігу. Але гэта калькавы* пераклад. Бо па-беларуску трэба дзякаваць не каго, а каму — дзякую вам; прабачаць не каго, а каму — **прабачце мне**. І **пасмяяцца** не над кім, а з **каго**, **ажаніцца** не на кім, а з **кім**. І не адкрыць кнігу, а **адгарнуць, разгарнуць** (*Я. Скрыган*).

У якім склоне ставіцца назоўнік або займеннік пры дзеясловах *прабачыць, дзякаваць, падзякаваць, дараваць* у беларускай мове?

Які прыназоўнік ужываецца пры дзеясловах *пасмяяцца, ажаніцца*?

Складзіце і запішыце сказы з названымі ў тэксце беларускімі словазлучэннямі.

307. Прачытайце спалучэнні слоў рускай мовы. Падбярыце да іх і запішыце беларускія адпаведнікі.

Выше отца — ..., в трёх километрах от деревни, благодарю вас, более или менее, жениться на ком, болей гриппом, у меня болит голова, удивляются чему, не удивительно, пойти за грибами, на этих днях, топить печь, минуты три, в другой раз.